

Prosti dostop

Svetovni splet je omogočil znanstvenikom, da rezultate svojega dela ponudijo vsem, kjerkoli in kadarkoli. V prvi vrsti gre za časopisne članke, do katerih je omogočen dostop ne glede na to ali vaša knjižnica naroča časopis, v katerem je bil članek objavljen, ali ne. Med tovrstno gradivo štejemo še prispevke s konferenc, doktorate, raziskovalna poročila in podobna besedila. Govorimo o prostem dostopu (open access - OA).

Kaj je prosti dostop

Prosto dostopno znanstveno literaturo predstavljajo brezplačne spletne različice recenziranih (strokovni nadzor kakovosti) člankov, objavljenih v revijah, prispevki s konferenc, tehnična poročila, doktorati in delovna gradiva. Za končne uporabnike praktično ni omejitve dostopnosti, tovrstno literaturo lahko prosto uporabljajo v znanstvene, raziskovalne, študijske in druge namene.

Kaj ni prosti dostop

O prostem dostopu je kar nekaj napačnih trditev. Predvsem to ni samozaložništvo in ne izogibanje recenzijam, niti ne predstavlja cenenega in drugorazrednega založništva. Prosti dostop je možnost, da lahko rezultate svojega znanstvenega raziskovanja in dela brezplačno prek spleta ponudijo vsej skupnosti.

Kako omogočiti prosti dostop

Prosti dostop lahko omogočimo na več načinov: avtor shrani kopijo članka v prosto dostopen arhiv/repozitorij ali pa ga objavi v časopisu, ki ponuja prosti dostop. Prosto dostopni repozitoriji in časopisi omogočajo vsakomur, da hitro in enostavno najde želene podatke. Avtor seveda lahko

objavi članke tudi na svoji spletni strani ali na spletni strani svoje ustanove, vendar tam ni vedno poskrbljeno za sistematičnost in organiziranost, ki jo ponujajo repozitoriji in časopisi. Vsekakor z omogočanjem prostega dostopa vidi članke veliko več uporabnikov, kakor če so skriti v naročenih časopisih.

Prosto dostopni arhivi ali repozitoriji so digitalne zbirke člankov, vanje jih avtorji nameščajo sami. Pri časopisnih člankih se to lahko zgodi pred (preprints) ali po (postprints) objavi v tiskani obliki. Postopek imenujemo *samoarhiviranje*. Tovrstni repozitoriji vsebujejo metapodatke o člankih (naslov, avtor in ostali bibliografski podatki) v formatih, skladnih s *Protokolom za zbiranje metapodatkov iniciative za odprte arhive* (*Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting OAI-PMH*). Vsebinsko tovrstnih repozitorijev preiskujemo s pomočjo Googlea, za podrobnejše in učinkovitejše iskanje pa uporabljamo bolj specializirana orodja, ki zbirajo podatke iz svetovnih arhivov in jih organizirajo v podatkovne zbirke aktualne znanstvene produkcije. Prosto dostopni repozitoriji so lahko multidisciplinarni in nameščeni na univerzah, fakultetah, inštitutih ali drugih znanstveno-raziskovalnih ustanovah. Lahko pa so specializirani in tematski kot je arXiv, eden največjih in najbolj znanih repozitorijev za fiziko in sorodne vede. Do začetka leta 2005 je bilo v Veliki Britaniji več kot 40 prosto dostopnih arhivov, vse več inštitucij pa načrtuje ustanovitev svojih. Seznam obstoječih arhivov v Veliki Britaniji vodi na svoji spletni strani Eprints.org, ki je del Univerze v Southamptonu. Na istem mestu najdemo tudi informacije o oblikovanju in vzdrževanju tovrstnih arhivov/repozitorijev. Samoarhiviranje je mednarodno priznana oblika, ki se hitro širi. Nekateri večji donatorji načrtujejo ustanovitev svojih arhivov, ki bodo ponujali produkcijo ustanov, ki jih financirajo. Založniki praviloma ne preprečujejo in ne omejujejo samoarhiviranja. Trenutno stanje in politika samoarhiviranja ter avtorskih pravic je

podrobno razložena na spletni strani projekta SHERPA Univerze v Nottinghamu.

Prosto dostopni časopisi so

recenzirani časopisi, ki so na spletu brezplačno dostopni vsakomur. Pogosto so na voljo tudi v tiskani obliki. Založniki, največkrat so to univerze, fakultete, inštituti ter tiste ustanove, ki za svoje delo prejemajo podporo, objave ne zaračunavajo. Ostali zaračunajo nadomestilo za objavo in s tem postavljajo na glavo tradicionalni način, kjer knjižnica plača nadomestilo za dostop do gradiva. Z drugimi besedami, avtor mora plačati za objavo, v praksi pa stroške nosi avtorjeva ustanova oziroma donator. Morda je vaša ustanova že sprejela politiko plačevanja za prosto dostopne objave. Popis darovalcev, ki krijejo stroške objavljanja, je dosegljiv na straneh BioMed Central, enega najbolj znanih založnikov prosto dostopne literature, ki izdaja preko 100 naslovov časopisov. Drug primer so časopisi, npr. PLOS Medicine in PLOS Biology, ki izhajajo pri Public Library of Science. Če ima avtor finančne težave, so se založniki, kot so BioMed, PLOS in drugi, pripravljene odreči zahtevam po plačilu. Višine plačil za objavo se od založnika do založnika precej razlikujejo. Za objavo članka v BioMed znaša nadomestilo 330 £, v PLOS-u pa 1500 \$ (okrog 800 £). V letu 2003 je JISC v imenu britanskih ustanov sklenil dogovor z BioMed Central, po katerem avtorjem za objavo v 90 biomedicinskih revijah ni potrebno plačati nadomestil. Izčrpen popis prosto dostopnih časopisov z vseh znanstvenih področij vodi Univerza v Lundu. V začetku leta 2005 je bilo na listi preko 1400 naslovov. Mnogi med njimi imajo faktorje vpliva in so indeksirani pri Inštitutu za znanstveno informatiko (Institute for Scientific Information) za njihov Web of Knowledge/Web of Science service. V juniju 2004 je bilo znotraj te kategorije 239 prosto dostopnih časopisov.

Drug tip prosto dostopnih člankov so *hibridni časopisi*. Ti sicer niso popolnoma prosto dostopni, če pa avtor za objavo plača nadomestilo, bo njegov članek brezplačno in prosto dostopen na spletu. Primer takega časopisa je Proceedings of the National Academy of Science, kjer avtorjevo nadomestilo znaša 1000 \$.

Zakaj omogočiti prosti dostop do svojih del?

Članke, ki so samoarhivirane oziroma prosto dostopne, citirajo mnogo pogosteje, kakor tiste, ki to niso. Na vseh znanstvenih področjih je zabeleženo vsaj dvakratno povečanje citiranja, v posameznih strokah pa še več. Prosti dostop poveča dostopnost, poviša se tudi faktor vpliva. Še več: če so rezultati dela prosto dostopni, se raziskovalni krog – objavljanje, branje, citiranje in nadaljnje delo močno pospeši.

Ne bi tudi vi želeli enostavno in brez omejitev dostopati do vseh člankov, ki jih želite prebrati v znanstvene in raziskovalne namene?

Avtorica dokumenta: Alma Swan iz Key Perspectives, Ltd, za JISC

Uredili in odobrili: Sarah Hassen in JISC Communications Team

Prevod: Helena Janežič, Služba za oblikovanje, vodenje in vzdrževanje e-knjižnice, Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana

Več dokumentov o prostem dostopu na www.jisc.ac.uk/publications

Informacije in viri

Iniciativa JISC o prostem dostopu

JISC-ov program **FAIR** proučuje in ocenjuje različne metode dostopa do virov ustanov
http://www.jisc.ac.uk/programme_fair.html

Projekta **DAEDALUS** in **TARDIS** raziskujeta različne modele za izgradnjo učinkovitih repozitorijev
<http://www.lib.gla.ac.uk/daedalus/> in
<http://tardis.eprints.org/>

Projekt **Eprints UK** razvija storitve, ki omogočajo dostop do britanskih tematskih repozitorijev.
<http://eprints-uk.rdn.ac.uk/project/>

Prosto dostopni arhivi in samoarhiviranje

Na strani Eprints.org se nahajajo splošne informacije o prosto dostopnih arhivih, vključen je tudi seznam obstoječih. Ponujajo brezplačno programsko opremo in navodila, kako oblikovati prosto dostopni spletni arhiv
<http://www.eprints.org/>

Najbolj znani iskalniki po prosto dostopnih arhivih:
OAster <http://oaister.org> in
Citebase <http://www.citebase.org/search>

Projekt **SHERPA** skrbi za razvoj prosto dostopnih arhivov na nivoju univerz
<http://www.sherpa.ac.uk/>

Avtorsko pravo in samoarhiviranje, pregled po založnikih:
<http://www.sherpa.ac.uk/romeo.php>
in po naslovih časopisov:
<http://romeo.eprints.org/>

Popis prosto dostopnih repozitorijev – pilotni projekt
<http://www.openoar.org/>

Prosto dostopni časopisi

BioMed Central je eden največjih založnikov prosto dostopnih časopisov
<http://www.biomedcentral.com/>

Popis sponzorjev in ustanov, ki krijejo stroške izdajanja
<http://www.biomedcentral.com/info/about/apcfaq#grants>

Public Library of Science
<http://www.plos.org/>

(Aktualen) seznam prosto dostopnih časopisov
<http://www.doaj.org/>

Citiranje prosto dostopnih virov in faktor vpliva – študije

Avtor prve študije o vplivu člankov, ki so prosto dostopni, je Steve Lawrence
<http://www.nature.com/nature/debates/e-access/Articles/lawrence.html>

Študije Michaela Kurtza
<http://cfa-www.harvard.edu/%7Ekurtz/jasist1-abstract.html>
in
<http://cfa-www.harvard.edu/%7Ekurtz/jasist2-abstract.html>

Aktualna dela o vplivu prosto dostopnih člankov avtorjev Harnanda in Brodyja
<http://www.dlib.org/dlib/june04/harnad/06harnad.html>

Ostali viri o prostem dostopu

<http://www.arl.org/sparc/>
<http://www.arl.org/sparc/soa/#forum>

Forum American Scientist discussion, namenjen raziskovalcem
<http://amsci-forum.amsci.org/archives/American-Scientist-Open-Access-Forum.html>